

L'arqueologia durant els segles XX i XXI a les terres de Penyagolosa

Pablo Medina Gil*

RESUM

Aquest article presenta una compilació de la història de l'arqueologia a les terres de Penyagolosa. Per tant, durant el mateix es realitza un recorregut enumerant i desenvolupant les diferents recerques i actuacions realitzades per part d'aficionats, erudits i professionals de l'àmbit arqueològic des d'inicis del segle XX fins a l'actualitat.

PARAULES CLAU: Penyagolosa, Arqueologia, Historiografia, Territori de muntanya, Investigació

RESUMEN

Este artículo presenta una compilación de la historia de la arqueología en las tierras de Penyagolosa. Así pues, durante el mismo se realiza un recorrido enumerando y desarrollando las diferentes investigaciones y actuaciones realizadas por parte de aficionados, eruditos y profesionales del ámbito arqueológico desde inicios del siglo XX hasta la actualidad.

PALABRAS CLAVE: Peñagolosa, Arqueología, Historiografía, Territorio de montaña, Investigación.

ABSTRAC

This article presents a compilation of the history of archaeology in the lands of Penyagolosa. Therefore, it takes a journey enumerating and developing the different researches and actions carried out by enthusiasts, scholars, and professionals in the field of archaeology from the beginning of the 20th century to the present day.

KEY WORDS: Penyagolosa, Archaeology, historiography, Mountain landscape, Research

(*) Doctorand en la Universitat Rovira i Virgili-Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge, GIAP) i en la Universitat de València. Correu electrònic: medinagilpablo@gmail.com.
Data de presentació: 07/05/2023. Data d'acceptació: 23/06/2023. CEM, 108, 2022, 120-134 • ISSN: 0212-3975

Sense cap classe de dubte, quan es menciona el nom Penyalgosa, automàticament a tots se'ns dibuixa en la ment el perfil d'una muntanya que suposa una fita indubtable per a les terres de Castelló. En conseqüència, no és desgavellat pensar que el mateix succeï en el passat, però fins a quin punt? Aquesta pregunta requereix una resposta que tan sols la investigació arqueològica i històrica ens pot donar.

La tradició investigadora en la Província de Castelló, donada en part per la, idiosincràsia geogràfica d'un territori que conjuga àmplies planes litorals enfront d'abruptes orografies muntanyoses a l'interior, sempre ha estat altament polaritzada. Ja des d'inicis del segle XX les zones més estudiades es corresponen a l'àrea litoral i aquelles més properes a la capital. Exemple d'aquest fet el podem observar en els jaciments del Pujol de Gasset o el Castell Vell a Castelló, Villa Filomena a Vila-real i la villa romana de Benicató a Nules, entre molts altres. Però en els espais interiors, salvant casos puntuals com la Torre de Foios a Lluçena, el conjunt d'art rupestre en l'àrea de la Valltorta- Gassulla i els Ports amb el *Municipium* romà de *Lesera*, es configuren com espais que s'han mantingut pràcticament aliens a la investigació arqueològica.

En el cas del territori pertanyent als pobles situats als peus de Penyalgosa que ací presentem (Atzeneta del Maestrat, Benafigos, Vistabella del Maestrat i Xodos), la recerca arqueològica, tot i no ser intensa, ha sigut constant i ha tingut diferents etapes en què aficionats, erudits i professionals de l'arqueologia s'han preocupat per donar llum sobre aquest territori. En conseqüència, el conjunt de tots aquests treballs ha establert la base per al coneixement d'un espai amb unes dinàmiques històriques pròpies.

Aquest article és el resultat de la suma de diferents treballs de recerca. En primer lloc, a aquells corresponents a una intensa revisió bibliogràfica i a la investigació de fonts orals, la qual cosa ha permès seriar els diferents llocs arqueològics que es troben disseminats pel territori. En segon lloc, tot aquest treball previ ha sigut corroborat amb tasques de treball de camp. Aquestes començaren al terme municipal de Xodos durant l'any 2018 en el marc de la redacció de la secció d'arqueologia del Catàleg de Béns i Espais Protegits realitzat pel Servei d'Investigacions Prehistòriques i Arqueològiques de la Diputació de Castelló. Posteriorment, les prospeccions s'estengueren a Atzeneta del Maestrat el 2019; Vistabella del Maestrat durant els anys 2020 i 2021; i, finalment, Benafigos l'any 2022. Però aquesta vegada s'emmarcaren en el projecte «Elaboració d'un inventari del patrimoni arqueològic de la Mancomunitat de Municipis del Penyalgosa-Pobles del Nord», dirigit pel Dr. Miguel Ángel Moliner Tena,¹ Catedràtic de Marketing de la Universitat Jaume I de Castelló,

1 Volem agrair al Dr. Miguel Ángel Moliner Tena per confiar en nosaltres i donar-nos l'oportunitat de treballar i estudiar un territori tant valuós com aquest.

mitjançant la convocatòria de projectes UJI-Encultura. En aquest cas, la finalitat del projecte fou elaborar un inventari de recursos patrimonials de tipus arqueològic del territori de la Mancomunitat de Municipis del Penyagolosa-Pobles del Nord.

L'objectiu d'aquest article és dur a terme una aproximació a la història de la recerca arqueologia que s'ha donat en el territori estudiat des d'inicis del segle XX fins a aquests darrers anys d'investigació. Uns treballs que, al nostre parer, han possibilitat posar ordre a tota la informació generada al llarg d'un segle, agrupant-la i analitzant-la de forma conjunta.

1. Els inicis de la recerca i la documentació dels primers jaciments

Les investigacions arqueològiques més antigues conegudes a terres de Penyagolosa es corresponen amb una breu nota de P. Bosch Gimpera publicada en 1924 al seu article «Els problemes arqueològics de la província de Castelló». En aquest menciona el tossal del Marinet, al qual li atorga cronologia de «la Cultura de Almeria» (Bosch, 1924: p. 91), és a dir, entre el Neolític Final i el Calcolític. Però també el data en el «primer període de la segona Edat del Ferro» (Ferro Antic) (Bosch, 1924: p. 103-104).

Calgué passar una dècada per a trobar novament notícies sobre activitat amb finalitat arqueològica en aquest territori. Per tant, fou en els mesos d'agost i setembre de l'any 1934 quan F. Esteve i Gálvez inicià una excursió que li va fer trepitjar i conèixer de primera mà els municipis de Vistabella del Maestrat i Atzeneta del Maestrat. Durant aquesta, l'autor s'endinsà al terme de Vistabella del Maestrat per la Estrella (Mosquerola) i durant el seu recorregut fins a arribar al coll de la Bassa a Atzeneta del Maestrat realitza una profusa descripció del paisatge, la gent i diferents aspectes que li cridaren l'atenció. Pel que ens pertoca en aquest article, les notes referents a arqueologia no són abundants, tan sols menciona el jaciment de la Moleta (Moleta del Mas de Salvador). En aquest jaciment detectà «vasos fets a torn i fonaments de pedra seca» i ho interpreta com un llogaret «indígena», és a dir, pertanyent a la cultura ibèrica i que perdurà fins a l'etapa romana. (Esteve, 2003: p. 229).

Un any després, comptem amb dades que nomenen que l'empresari i aficionat a l'arqueologia J. Chocomeli realitzà exploracions durant juliol de l'any 1935 pel terme municipal de Vistabella del Maestrat (Arasa, 2008: p. 19). Posteriorment, a través d'una nota publicada per J. L.Viciano i N. Mesado (2002) novament es fa referència l'activitat de Francesc Esteve i Gálvez en Atzeneta del Maestrat en 1936. En aquesta, es menciona que reprenia les investigacions arqueològiques després de la Guerra Civil i ho feia al voltant del Barranc del Gorg. Durant el seu estudi menciona diversos jaciments que posteriorment s'han pogut corroborar, com és el cas del cagaferlar del Mas Propet o la Cova de Pere Tomàs,

aquesta última amb restes de pintures molt deteriorades en un dels panys de la cova i amb un petroglif en un gran bloc en l'extrem sud-est de la cavitat.

2. La figura de J. L. Viciano Agramunt i les primeres publicacions acadèmiques

Posteriorment, a inicis de la dècada dels 60, aparegué la figura de Josep Lluís Viciano Agramunt,² qui començà a visitar diferents espais d'aquest territori recaptant dades sobre jaciments arqueològics, espais d'interès patrimonial així com també del folklore d'aquests municipis. Així, doncs, aquest va començar durant els anys 1963 i 1964 visitant diferents espais del terme municipal de Xodos, i trobant jaciments com el Forat del Porc i el Forat Fondo de les Roques Llises entre d'altres. Aquesta tasca la continuà en 1967 també en Xodos detectant el jaciment de la Banyadera, però també amb visites per la Serra del Boi, mas de Lassaro i el Pinet a Vistabella del Maestrat.

Ja en els anys 70, l'activitat augmentà considerablement i, així, trobem com en 1970, a banda de Xodos, també realitzà eixides per les zones limítrofes entre els termes municipals de Xodos i Atzeneta del Maestrat. Així, durant aquest temps, J. L. Viciano replega notes de jaciments com la Cova del Morral, la Cova Empoma, les Roques Llises o el Recuenco a Xodos i la Cova Tomata, l'Ullal, les Coves del Raudor i la Roca de la Cova (Cova dels Aragonesos) a Atzeneta del Maestrat. El 1972 podem interpretar que és el moment en què inicià l'etapa de més recorregut i activitat, ja que comptem amb notes tant de Xodos, com d'Atzeneta del Maestrat i de Vistabella del Maestrat. Pel que respecta a Xodos, en 1972 es produeix la visita a Gargant amb el descobriment de les pintures rupestres. En el cas d'Atzeneta, continuà fent visites per la zona nord-oest del municipi, documentant restes a la Cova del puntal del Mas de Giron, i en Vistabella del Maestrat dugué a terme visites a la Lloma Belart entre d'altres. Aquesta intensa etapa continua en 1973, però sobretot en 1974 en el terme municipal de Vistabella del Maestrat, visitant diferents espais situats preeminentment en la serra del Boi (Mas de Campos, Mas de la Coixa, Serradeta...). Pel que resta de dècada, comptem amb poques notes d'activitat, tan sols les visites al Marinet de Xodos en 1976 i la Moleta del mas de Mançanera a Vistabella en 1978.

L'últim any d'aquesta dècada A. González Prats publicà en la col·lecció «Serie de Trabajos Varios» del Servicio de Investigaciones Prehistóricas de la Diputació de València el monogràfic *Carta arqueológica del Alto Maestrazgo* (1979). Aquest, a excepció de la breu menció de P. Bosch Gimpera al Marinet (1924), podem dir que és el primer article purament arqueològic i acadèmic que trac-

2 També volem agrair profundament a Josep Lluís Viciano Agramunt tota la informació que ens ha aportat, font fonamental per conèixer a aquest territori des de tots els aspectes. Sense aquesta informació, no haguera sigut possible realitzar part dels treballs de prospecció arqueològica en els últims anys.

tà jaciments de Penyagolosa. En aquest, l'autor realitzà un compendi dels jaciments dispersos per la comarca històrica del Maestrat i en el qual documentà els jaciments de les Coves Voltades (Fig. 1) i la Moleta a Vistabella del Maestrat. Respecte al primer, l'autor replega fragments de ceràmica a mà que descriu com «*varios fragmentos de cuencos hemiesféricos con tetones de sujeción, ollas globulares con asas simples y cuello acampanado con el borde exvasado, de vasos de perfil aquillado con suave carena. La pasta es, generalmente, de color rojo castaño y bruñida, compacta y de buena calidad, con fino desgrasante*» i en el camí d'accés documentà alguns resquills de sílex (1979: p. 59). Pel que fa al segon, l'autor menciona la troballa de Terra Sigillada Africana D i restes medievals sense entrar en més detall. Però a banda, aquest jaciment presenta una particularitat i és que l'autor indica que S. Gómez Bellot, qui va ser mestre a Vilafranca del Cid entre 1968 i 1971 (Arasa, 1979-82: p. 16) li comentà la troballa de Terra Sigillada Hispànica i l'existència d'una torre quadrada romana (González Prats, 1979: p. 82).

La dècada dels 80 continuà plena d'activitat per part de J. L. Viciano, qui en els anys 1980, 1981, 1985 i 1986 realitzà visites a llocs com la Moleta de Mor, la Serra del Boi i el Calvari, tots ells a Vistabella del Maestrat, i també a la Cova Pallissera d'Atzeneta del Maestrat. Durant aquesta dècada, es publicaren diversos treballs científics que tracten jaciments de l'àrea d'estudi. El primer d'ells es portà a cap a 1983 i el trobem en el número 36 de la revista especialitzada *Zephyrus*

Figura 1: Materials procedents del jaciment de les Coves voltades (González Prats, 1979: Lámina XXII).

de la Universitat de Salamanca. En aquesta es publicà per part de R. Viñas, E. Sarrià i A. Alonso el primer estudi sistemàtic de les pintures d'estil esquemàtic de la Cova de Gargant. Com a resultat, els autors van atribuir-li un espectre cronològic que compren entre aproximadament el Bronze Antic fins a inicis de l'etapa ibèrica (Viñas *et al.*, 1983).

La segona d'aquestes publicacions es correspon amb els resultats de les primeres investigacions arqueològiques fonamentades en prospeccions i excavacions arqueològiques realitzades durant la dècada dels 70 a càrrec de l'equip del Centre d'archéologie médiévale de la Universitat de Lió i compost per Pierre Guichard, André Bazzana i Yves Montmessin. Així, doncs, fruit d'aquests treballs d'excavació arqueològica realitzats en 1983 i 1984, en 1986 és publicà un article referit al jaciment de Marinnet a Xodos. En aquesta publicació, els treballs d'excavació i de topografia fets al jaciment van poder documentar la planta parcial d'una fortificació de 8000 m² datada entre els segles VII i IX que es configura amb una muralla perimetral de pedra seca envoltant conjunts de cases amb mòduls de planta quadrangular (Bazzana, 1986: p. 150-156) (Fig. 2).

Una altra de les publicacions que s'escrigueren en els anys 80 es fonamenta en les prospeccions realitzades per J. L. Viciano en la Serra del Boi durant 1985. A partir d'aquestes es publicà en 1989 per N. Mesado i el mateix J. L. Viciano un primer article sobre els petroglifs de la Serradeta en la *Crónica del XIX Congreso Arqueológico Nacional*.

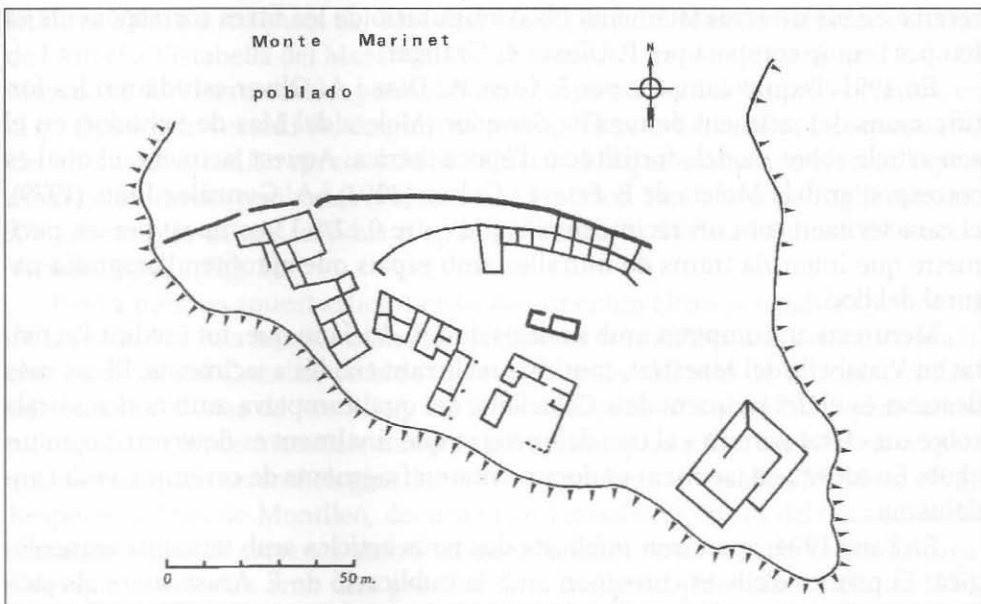

Figura 2: Planta del poblat situat al jaciment de Marinnet (Bazzana, 1986: p. 155).

3. La professionalització de l'activitat arqueològica: entre la recerca acadèmica i l'arqueologia de gestió

Corresponent a la dècada dels 90, l'activitat en el territori estudiat continua desenvolupant-se de forma ininterrompuda. Així, doncs, cal destacar la publicació en 1990 de l'article «El Castell de Culla: sus términos generales», en la qual es mencionen els diversos castells i fortificacions de tots els municipis estudiats (Forcada, 1990). Un obra que posteriorment serà complementada pel mateix autor en un compendi dels castells i torres de la província de Castelló on tracta de tots elements poliorcètics coneguts en aquest moment que se situen en els municipis estudiats. Així, doncs, per al terme d'Atzeneta del Maestrat tracta sobre el nomenat com Castell d'Atzeneta, el qual reconeix com a fundació de nova planta i documenta en el seu interior elements que data al segle XIII i obra gòtica (Forcada, 1992: p. 162). Pel que respecta a Vistabella, menciona el castell del Boi i el recinte urbà del poble de Vistabella, atorgant-li origen cristià (Forcada, 1992: p. 162). Respecte a Xodos, menciona la torre andalusina situada al capdamunt del poble anomenant-la com «El Piló» (Forcada, 1992, 42) i les arcades gòtiques de la torre-portal de El Callizo (Forcada, 1992: p. 161). Però a més, l'autor també especifica evidències de l'Edat del Bronze al Castell del Boi (Vistabella del Maestrat) i al Marinet (Xodos) (Forcada, 1992: p. 23).

També durant l'any 1990 i part del 1991, es realitzaren les primeres prospeccions sistemàtiques en els diversos termes municipals per a la configuració d'un primer Inventari General de Patrimoni Cultural de la Comunitat Valenciana. La recerca en els diversos jaciments i la configuració de les fitxes corresponents es feu per l'equip compost per P. Ulloa i E. Grangel.

En 1991, l'equip compost per F. Gusi, A. Díaz i A. Oliver estudiaren les fortificacions del jaciment de mas de Salvador (Moleta del Mas de Salvador) en el seu article sobre models fortificació d'època ibèrica. Aquest jaciment, el qual es correspon amb la Moleta de F. Esteve i Gálvez (2003) i A. González Prats (1979), el caracteritzen com un recinte fortificat d'entre 0,12/0,13 compost per un perímetre que intercala trams de muralles amb espais que aprofiten l'orografia natural del lloc.

Mentrestant, comptem amb notícies de J. L. Viciano que, tot i reduir l'activitat en Vistabella del Maestrat, continua realitzant eixides a jaciments. El cas més destacat és el del jaciment dels Castellets, del qual comptava amb notícies orals sobre un «forat paredat» al cim del mateix i que finalment es determinà com un aljub. En tot aquest jaciment es documentaren fragments de ceràmica a mà i andalusina.

En l'any 1994, apareixen publicats dos nous articles amb temàtica arqueològica. El primer d'ells es correspon amb la publicació de F. Arasa sobre els jaciments de l'Ibèric Final localitzats a la zona, corresponents al Castell i el Tossa-

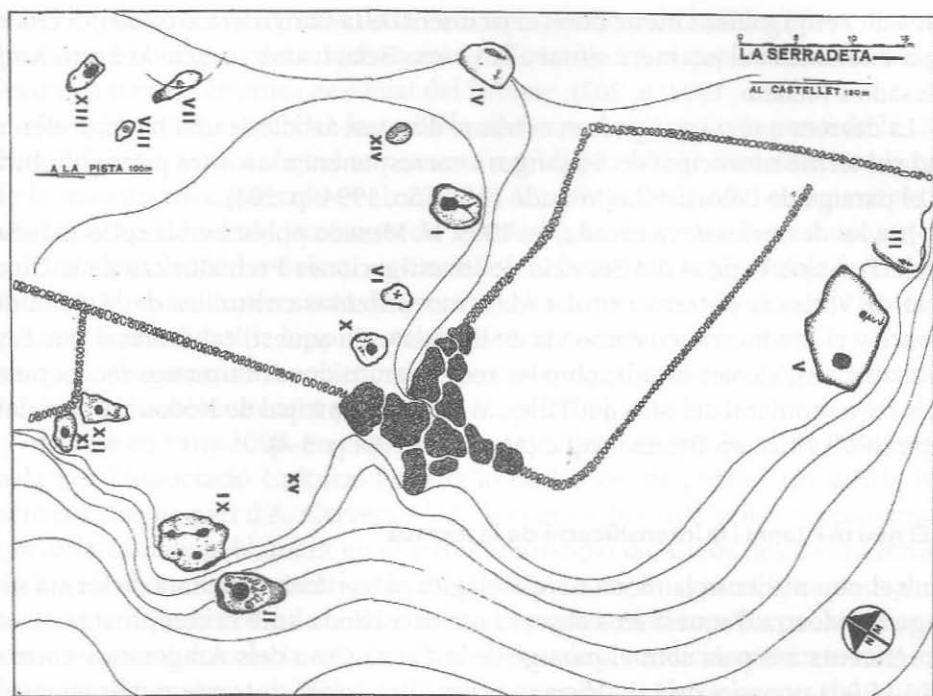

Figura 3: Planta dispersió petroglifs del jaciment de Serradeta (Mesado i Viciano, 1994: p. 190)

let de la Valera a Atzeneta del Maestrat i la Moleta del Mas de Salvador i el Mas de l'Alforí a Vistabella del Maestrat. Per altra banda, trobem l'extens article de N. Mesado i J. L. Viciano titulat petroglifs en el septentrión del País Valenciano», en el qual realitzen l'estudi del conjunt de petroglifs de la Serradeta. En aquest article, els autors estudien un conjunt de 16 petroglifs que emmarquen cronològicament en moments preibèrics (Ferro Antic) i ibèrics. Tan sols el petroglif número XV sabem que va ser realitzat a 1930 pel masover Silvino Moliner (Mesado i Viciano, 1994) (Fig. 3).

Però a més, en aquest article també documenten altres petroglifs i jaciments de la zona. Per una banda, nomenen jaciments immediats a la zona estudiada, com és el cas del Castellet de la Serradeta (Castellet del Mas de la Coixa), el Castell del Boi i el Mas de Montlleó. De fet, és del primer d'aquest del qual també publiquen un lot de materials compost per ceràmiques a mà, fenícies i ibèriques que emmarquen en cronologies del Ferro I i preibèric (Mesado i Viciano, 1994). Respecte al Mas de Montlleó, documenten l'existència en un dels brancals del corral una llosa de sorrenca amb 5 bassis o cocons i en altre espai restes de cagaferro que relacionen amb una possible forja medieval (Mesado i Viciano, 1994: p. 203). També en Vistabella del Maestrat, documenten els 2 petroglifs situats en

l'àrea de Penyagolosa i mencionen el jaciment de la Banyadera atribuïnt-li cronologia Eneolítica i el jaciment situat a la Lloma Belart, amb datació al Ferro Antic (Mesado i Viciano, 1994: p. 202).

La darrera notícia que podem extraure d'aquest article és una notícia referenciada al terme municipal de Benafigos i corresponent a un altre petroglif ubicat en el paratge de l'Hortisella (Mesado i Viciano, 1994: p. 203).

Ja a les darreries de la dècada, en 1999, N. Mesado publicà en la col·lecció «Serie de Trabajos Varios» del Servicio de Investigaciones Prehistóricas de la Diputació de València el treball titulat «Los movimientos culturales de la Edad del Bronce y el Mediterráneo como vía de llegada». En aquest, cal destacar que l'autor realitza un xicotet estudi sobre les restes ceràmiques i humanes recuperades en la cova sepulcral del Mas del Tíler, al terme municipal de Xodos i la qual data entre l'Eneolític i en Bronze Antic (Mesado, 1999: p. 3-4).

4. El nou mil·lenni i la intensificació de la recerca

Amb el nou mil·lenni la recerca arqueològica al territori augmentà de forma sostinguda. Mostra d'aquest fet s'observa per una banda amb la continuació de notes referents a espais com el paratge de la Crebà-Cova dels Aragonesos entre el 2001 i 2003 per part de J. L. Viciano i, per altra banda, a través publicacions de caràcter científic que aniran succeint-se durant tota la primera dècada del nou segle.

Així, doncs, el primer article que trobem és realitzà en la col·lecció «Serie de Trabajos Varios» del Servicio de Investigaciones Prehistóricas de la Diputació de València per part de F. Arasa. En aquest volum monogràfic sobre la romanització en les comarques septentrionals del litoral valencià, s'actualitzaren les dades corresponents al jaciment atzanetí del Tossalet de la Valera (Arasa, 2001: p. 161).

També en 2001, es realitzà l'edició d'un xicotet llibre que tracta sobre un dels espais més icònics d'aquest territori, l'ermitori de Sant Joan de Penyagolosa. El llibre, titulat *Historia y costumbres en el ermitorio de Sant Joan de Penyagolosa* (Solsona, 2001), realitza un primer estudi detallat de tot el conjunt arquitectònic, el qual es fonamenta en dades de caràcter arqueològic i arquitectònic provinents de la restauració realitzada anys abans. Com a resultat, pogué establir una primera proposta d'evolució cronològica, definint espais des del segle XIV fins a les darreres evolucions i reformes de 1977.

Un any més tard, J. L. Viciano i N. Mesado (2002: p. 64) compilen en un article homenatge a F. Esteve i Gálvez el recorregut que va realitzar aquest pel barranc del Gorg en 1936. Però a banda, en aquesta publicació, els autors també mencionen un total de sis jaciments fins al moment inèdits en l'àmbit acadèmic. Aquests són la Roca de Raudor, amb ceràmiques a mà i islàmiques, la Roca Tomata amb restes andalusines, la Cova Obscura amb restes de l'Edat del Bronze,

restes eneolítiques al barranc de la Pallissera, la Roca de la Cova (Cova dels Aragonesos) amb sílex i ceràmiques a mà i el Tossalet, en el qual es mencionen restes d'una torre i ceràmica de l'Edat del Bronze.

En l'any 2008 es publicà la troballa d'un nou petroglif a la zona de la Cova de la Beltrana, adjunt al qual es nomena una dispersió d'indústria lítica als peus de la mateixa cova (Mesado et al. 2008: p. 12). Per altra banda, en aquest article també recaptà diversos jaciments de Vistabella del Maestrat ja mencionats com la Banyadera, la Lloma Belart, els Castellets i el conjunt de petroglifs de la Serradeta. Però a més, l'interessant d'aquest article és que mencionen per primera vegada en àmbit científic les pintures esquemàtiques de l'abric de la Serradassa, a les quals els autors atribueixen una primera aproximació cronològica emmarcada en la Prehistòria Recent (Mesado et al.: p. 2008).

També en l'any 2008, en el primer número de la revista local *La Roca* impulsada per l'Associació Cultural l'Argivello de Xodos, és publicà un article breu però concís per part d'A. Cervera i J. L. Viciano sobre una primera aproximació a la dinàmica de poblament en el terme municipal de Xodos des de la Prehistòria Recent fins a l'etapa andalusina de l'Edat Mitjana. En aquest, els autors parlen del jaciment prehistòric de la Banyadera, interpretant-lo com un poblat o campament temporal donada la seua situació esposada a condicions extremes. A continuació segueixen amb l'Edat del Bronze, nomenant els jaciments del Morral i el Tossal de Marinet, on destaquen troballes de ceràmica a mà (Cervera i Viciano, 2008: p. 4). D'aquesta adscripció cronològica també tracten com a possibilitat les pintures representades a la Cova de Gargant (Cervera i Viciano, 2008: p. 4). En el moment de transició entre l'etapa del Bronze Final i el Ferro Antic registren el jaciment del Collet Roig, el qual es troba compost per un recinte fortificat on es va documentar ceràmica a mà i fragments de sílex. Però a més, també es detectaren fragments de cagaferro, aspecte que podria ampliar la seua cronologia (Cervera i Viciano, 2008: p. 5). Un altre jaciment que presenta el seu possible inici en aquest moment és el Tossal de les Forques, en el qual els autors detectaren ocupacions en l'Ibèric Final a través de ceràmiques campanianes i en l'etapa andalusina amb restes ceràmiques (Cervera i Viciano, 2008: p. 6). Pel que fa a l'etapa romana, a banda de la menció de la troballa de diverses monedes dubtoses de les quals no s'ha pogut corroborar la seua procedència, les úniques restes trobades són fragments de Terra Sigillada i vidre. Ambdues restes localitzades al cim de la Moleta de Gargant, on també es mencionen escòries de ferro i ceràmica andalusina (Cervera i Viciano, 2008: p. 6-7). Finalment en l'etapa andalusina, a banda del conegut i mencionat Tossal de Marinet, també es menciona la troballa de cagaferrars i ceràmiques andalusines en els camps del Mas de la Noguere-ta i la Cova del Forat Fondo de les Roques Llises (Cervera i Viciano, 2008: p. 7).

Un any més tard, un dels autors de l'article anterior, presentà un altre titulat «Avencs i coves de Xodos» en la mateixa revista. En aquest realitza un repàs

de les cavitats amb indicis arqueològics del terme municipal, podent documentar-se evidències d'ocupació prehistòrica en la Cova d'en Poma, amb restes de talla lítica, i cavitats amb ocupacions de l'Edat del Bronze a les Coves de la Font de la Cova, el Forat del Falcó, la Cova Negra de la Roca del Sol, la Cova Palanca, el Forat del Porc, les Coves dels Porros i al Forat Fondo de les Roques Llises (Viciano, 2009). Però a més també cita la documentació de restes medievals en la Cova de les Calçades i al Forat Fondo de les Roques Llises. Per finalitzar, tanca l'article amb notícies no contrastades de cavitats sepulcral·ls col·lectives en la Cova de Soterranya i la Roca de l'Escala, on sí que es recuperaren materials de l'Edat del Bronze (Viciano, 2009: p. 11). A banda d'aquest recull, l'autor menciona una notícia de la troballa de restes de ceràmica a mà en una tanca ramadera propera al mas de Sant Cristòfol.

També en aquest any i fent al·lusió el terme municipal de Xodos es publicà un article sobre el municipi en temps andalusí. L'autor realitza un repàs sobre com degué estar articulat aquest territori citant únicament el Tossal de Marinet i també la torre, situada en la part més alta del Poble (Selma, 2009). Aquesta la descriu com «una torre de planta rectangular i varies altures, construïda amb tàpia de morter i calç» i data la seua construcció a partir del segle X dnE (Selma, 2009; p. 20-2).

Per a trobar una altra nota, publicació o signe d'activitat arqueològica en alguns dels termes municipals estudiats caldrà avançar fins a l'any 2015. Per tant, en aquest moment és quan es publicà un exhaustiu estudi sobre les cadenes operatives en la fabricació de puntes foliàcies trobades el jaciment del Tossal de la Munda, situat a Vistabella del Maestrat. Com a resultat, aquest estudi va permetre categoritzar el jaciment com un espai domèstic de manteniment i fabricació de puntes de fletxa durant el III mil·lenni anE (Guardiola i Morales, 2015: p. 112).

En aquest mateix any i mantenint-nos en l'àmbit prehistòric, es publicà un article en el *Journal of Lithic Studies* per part de M. Rey-Solé, D. Roman i J. Mangado, en el qual es replega el Mas del Quinyó com a espai d'afiorament de sílex (2015). Un aspecte interessant sobre aquesta cita és la coincidència espacial entre aquest lloc d'aprovisionament i el jaciment lític nomenat Mas de Farza detectat per P. Ulloa i E. Grangel entre els anys 1990 i 1991.

En l'any 2016 tan sols comptem amb una breu nota que parla del jaciment de la Moleta (Moleta del Mas de Salvador) a Vistabella del Maestrat. Aquesta, la qual presumiblement replega l'estudi de A. González Prats en 1979, manifesta la perdurabilitat del jaciment durant el Baix Imperi i el localitza *en una cumbre donde pudo estar ubicada una torre* (Benedito, 2016: p. 297-298).

Entre els anys 2016 i 2017, segons indica en les fitxes de l'Inventari Sectorial d'Arqueologia de la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià, l'arqueòleg Josep Pascual Beneyto dirigí treballs de prospecció arqueològica pel terme municipal d'Atzeneta del Maestrat.

Un any més tard es publicà una de les troballes més rellevants en el territori estudiat, és la corresponent a l'estela ibèrica recuperada en la partida de la Madonya d'Atzeneta del Maestrat (Arasa, 2017). Aquesta va aparèixer 30 anys enre-re, però no va ser fins al moment en què diversos veïns del municipi (A. Nebot, J. Gil i M. À. Moliner) van comunicar al professor de La Universitat de València F. Arasa la troballa de la peça. Una vegada estudiada, aquesta va poder emmarcar-se cronològicament en els segles II-I anE. Però a més, en l'espai on es va trobar l'estela, també es va localitzar un jaciment d'època ibèrica a través de la presència d'escasses restes ceràmiques i una altra fase d'ocupació corresponent a l'etapa andalusina a través de restes de fosa i ceràmiques datades entre els segles XI i XII (Arasa, 2017: p. 67-68).

En l'any 2018, es començaren les prospeccions arqueològiques sistemàtiques al terme municipal de Xodos. Aquestes es dugueren a terme per l'arqueòleg P. Medina en el marc de la redacció de la Secció d'Arqueologia del Catàleg de Béns i Espais Protegits realitzat pel Servei d'Investigacions Prehistòriques i Arqueològiques de la Diputació de Castelló. Com a resultat d'aquestes prospeccions es va actualitzar la carta arqueològica, passant de 3 jaciments inventariats a un total de 19. Entre aquests, es pot avançar que es detectà un predomini en el territori de jaciments amb cronologies emmarcades en la Prehistòria Recent i en l'etapa andalusina de l'Edat Mitjana.

El darrer any de la dècada, s'inicià el projecte «Elaboració d'un inventari del patrimoni arqueològic de la Mancomunitat de Municipis del Penyalgosa-Pobles del Nord», en el qual l'arqueòleg P. Medina dugué a terme les prospeccions sistemàtiques al municipi d'Atzeneta del Maestrat. El resultat d'aquestes va ser l'actualització de la carta arqueològica fins a contenir un total de 34 jaciments i destacant, com en el municipi de Xodos, aquells amb cronologies de la Prehistòria Recent i l'etapa andalusí.

A conseqüència d'aquest treball, la troballa de la Cova de la Crebada va suposar que s'hi iniciaren treballs d'excavació arqueològica els quals s'han desenvolupat durant diferents campanyes realitzades els anys 2020, 2021, 2022 i 2023. Aquest jaciment conté una seqüència de l'Edat del Bronze i es configura com a cavitat sepulcral.

El primer any de la dècada dels anys 20 del segle XXI és publicà a la revista *Zephyrus* l'estudi de les pintures d'art esquemàtic de l'abric de la Serradassa o Cova del Morral a Vistabella del Maestrat per l'equip conformat per I. Domingo, D. Roman i A. Macarulla. Aquestes pintures, descobertes en 1997 per Teresa Artero, fins al moment de la realització d'aquest estudi tan sols van ser objecte de publicacions amb breus descripcions generals (Mesado *et al.*: 2008; Martínez Valle i Guillem, 2013).

En el seu treball, I. Domingo, D. Roman i A. Macarulla (2020) realitzaren un estudi del panell on se situen un total de 29 motius, encara que molts d'ells es

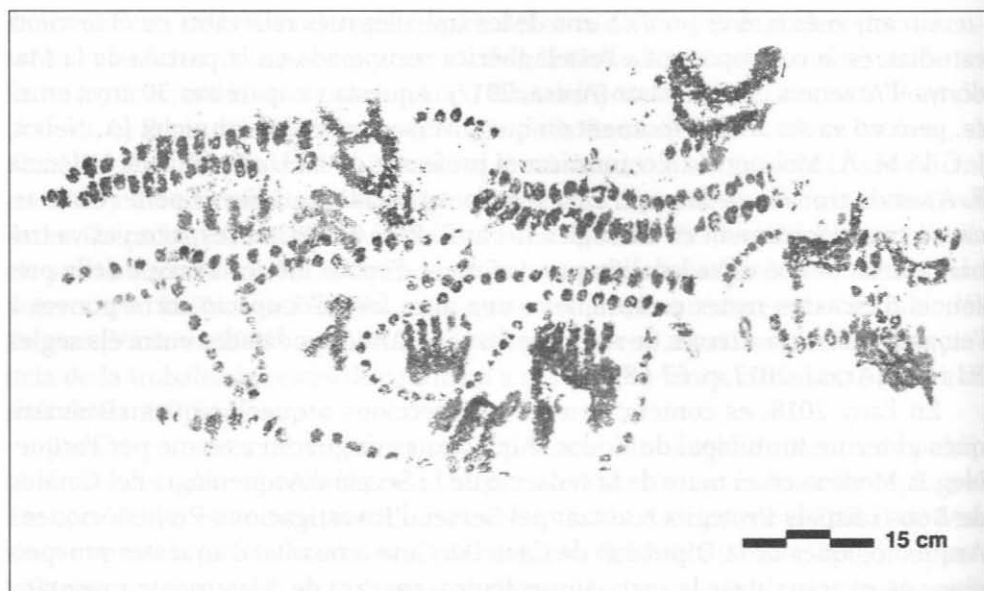

Figura 4: Calc panell complet de la Serradassa (Domingo et al., 2020: p. 49).

troben agrupats i de forma separada serien més de 270 (Fig. 4). Gràcies a aquest estudi, la cova del Morral o de la Serradassa es configura com un jaciment particular dins del marc de l'Art Esquemàtic amb una cronologia situada entre el Neolític Final i l'Edat del Bronze.

També l'any 2020, es va publicar l'estudi arqueològic i la zonificació del Castell del Boi, un treball que ha sigut fet en el marc del Pla Especial de Protecció de la fortalesa i l'ermita de Sant Bertomeu, coordinat per l'arquitecte E. Segarra i l'equip arqueològic compost per P. García Borja, J. Palmer i l'historiador V. Royo. La síntesi de tot aquest estudi va ser publicada per P. García Borja, J. Palmer i V. Royo (2020) en la revista especialitzada *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. En aquest article es plasma com els diversos estudis han permès profunditzar en la seqüència històrica d'aquest jaciment. Així doncs, es documentaren evidències de l'Edat del Bronze / Edat del Ferro (Ferro Antic), també de l'ocupació durant la cultura ibèrica entre els segles V i III anE a través de restes estructurals interpretades com a una possible fortificació i, finalment l'etapa d'ocupació en l'Edat Mitjana amb restes d'estructures amb caràcter poliorcètic datades en els segles XI i XII (etapa andalusina) i la posterior ocupació cristiana amb importants remodelacions fins a la segona meitat del segle XIV.

També és en aquest any quan començà la primera fase de les prospeccions arqueològiques emmarcades en el projecte «Elaboració d'un inventari del patrimoni arqueològic de la Mancomunitat de Municipis del Penyagolosa-Pobles del Nord», i va ser durant l'any 2021 quan es finalitzà amb la fase II l'estudi arqueo-

lògic del terme municipal de Vistabella del Maestrat. El resultat d'aquestes prospeccions conduïdes pels arqueòlegs P. Medina i J. Mogollón han permès identificar un total de 45 jaciments arqueològics, destacant igual que succeeix als termes municipals de Xodos i Atzeneta del Maestrat els jaciments amb cronologies emmarcades en la Prehistòria Recent i en l'etapa andalusina de l'Edat Mitjana.

L'any 2022, finalitzà amb la prospecció del terme municipal de Benafigs i la documentació del Camí Ral d'Aragó, tot emmarcat en el darrer any del projecte «Elaboració d'un inventari del patrimoni arqueològic de la Mancomunitat de Municipis del Penyalgosa-Pobles del Nord». Pel que respecta a la prospecció, realitzada pel mateix equip d'arqueòlegs que l'anterior, va permetre documentar un total de 12 jaciments, destacant aquesta vegada els corresponents amb cronologies andalusines. Pel que fa al Camí Ral, les prospeccions dutes a terme al llarg del seu traçat van permetre identificar l'itinerari i infraestructures associades amb una perdurabilitat cronològica molt àmplia.

5. Síntesi

Com hem pogut apreciar, el territori de Penyalgosa, tot i suposar un territori d'interès per comprendre les dinàmiques històriques en espais de muntanya, no ha tingut una tradició investigadora intensa si ho comparem amb altres espais provincials. No obstant això, tots els treballs ací recopilats han suposat la base per a les actuals investigacions i, continuant amb aquesta dinàmica, esperem que les presents i futures recerques consoliden l'interès per un territori tan significatiu com aquest.

Bibliografia

- ARASA I GIL, F. (1979-82). Arqueologia del terme municipal de Vilafranca. *Boletín de Amigos de Morella y su comarca*, V, 14-26.
- ARASA I GIL, F. (1994). Notes sobre la romanització en l'antic territori del Castell de Culla. En *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la Carta de Població (1224-1994)* (I: p. 197-207). Culla.
- ARASA I GIL, F. (2001). La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibero-romà i importacions itàliques en els segles II-I a.C. València: Diputació de València-Servicio de Investigación Prehistórica, *Série de Trabajos Varios*, 100.
- ARASA I GIL, F. (2017). Una estela ibèrica trobada a Atzeneta del Maestrat (l'Alt Maestrat, Castelló). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 35, 67-70.
- ARASA I GIL, F. (2018). Entre Ares i Benassal: les prospeccions de J. Chocomeli a l'Alt Maestrat l'any 1935. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 36, 5-25.
- BAZZANA, A. (1986). Asentamientos medievales en las sierras del Bajo Maestrazgo. Monte Marineta y Monte Mollet (Castellón de la Plana - España). En *I Congreso de Arqueología Medieval Española: actas* (vol. 3, tom 3, p. 147-162). Saragossa: Diputación General de Aragón.
- BAZZANA, A., P. CRESSIER i P. GUICHARD (1988). Les Châteaux ruraux d'Al-Andalus, Histoire et Archeologie des husun du Su-Est de l'Espagne. *Serie Arqueología*, XI, 259-263.
- BENEDITO NÚEZ, J. (2016). La Saguntum romana y monumental. En J. J. FERRER MAESTRO, A. OLIVER FOIX i J. BENEDITO NÚEZ (coord.): *Saguntum y la Plana. Una ciudad romana y su territorio* (pp. 139-306). Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.

- BOSCH GIMPERA, P. (1924). Els problemes arqueològics de la província de Castelló. *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, V, 81-120.
- CERVERA SOS, A. i VICIANO AGRAMUNT, J. L. (2008). Unes notes sobre el poblament de Xodos en el temps. *La Roca*, 0, 3-7.
- DOMINGO, I., D. ROMÁN i A. MACARULLA (2020). El abrigo de La Serradassa (Vistabella, Castelló) y su contribución a la definición del arte Esquemático en Castelló. *Zephyrus*, LXXXVI, 43-66.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (2003). *En la claror de l'alba*. Castelló de la Plana.
- FORCADA MARTÍ, V. (1990). El Castell de Culla: sus términos generales. *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 66/1, 3-34.
- FORCADA MARTÍ, V. (1992). *Torres y castillos de la provincia de Castellón: (síntesis histórico-estructural)*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.
- GARCÍA BORJA, P., J. PALMER BOSCH i V. ROYO PÉREZ (2020). El Castell del Boi (Vistabella del Maestrat, Castelló). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 38, 185-201.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1979). *Carta arqueològica del Alto Maestrazgo*. València: Diputació de València-Servicio de Investigación Prehistórica, Série de Trabajos Varios, 63.
- GUARDIOLA FÍGOLS, M. i J. IGNACIO MORALES (2015). Métodos de talla y estrategias de reducción en la fabricación de foliáceos en el III milenio A.N.E.: El caso del yacimiento de El Tossal de la Munda (Vistabella del Maestrat, Castelló). *Journal of Lithic Studies*, 2 (2), 95-117.
- GUSI, F., M. A. DÍAZ i A. OLIVER (1991). Modelos de fortificación ibérica en el norte del País Valenciano. En N. Molist i E. Sánchez (coords.): *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a. C.)*. *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Manresa 1990* (p. 79-102. Manresa: Centre d'Estudis del Bages - Societat Catalana d'Arqueologia. Manresa.
- MARTÍNEZ VALLE, R. i P. M. GUILLEM (2013). El Arte. En J. J. FERRER i J. BENEDITO (coord.): *El arte rupestre en la provincia de Castellón: historia, contexto y análisis* (p. 113-228). Castelló de la Plana: Universitat Jaume I.
- MESADO OLIVER, N. (1999). *Los movimientos culturales de la Edad del Bronce y el Mediterráneo como vía de llegada*. València: Diputació de València-Servicio de Investigación Prehistórica, Série de Trabajos Varios, 96.
- MESADO OLIVER, N., J. BARREDA, A. RUFINO i J. L. VICIANO AGRAMUNT (2008). Tres nuevas manifestaciones de arte rupestre prehistórico en la provincia de Castellón. *Archivo de Prehistoria Levantina*, 27, 181-224.
- MESADO OLIVER, N. i J. L. VICIANO AGRAMUNT (1994). Petroglifos en el septentrión del País Valenciano. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXI, 187-276.
- VICIANO AGRAMUNT, J. L. i N. MESADO OLIVER (2002). Tras las huellas de D. Francisco Esteve Gálvez. *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 68, 53-64.
- SELMA CASTELL, S. (2009). Xodos en temps islàmic. *La Roca*, 1, 17-21.
- VICIANO AGRAMUNT, J. L. i N. MESADO OLIVER (1989). El conjunto de Arte Rupestre grabado de «La Serradeta» (Vistabella- Castellón). *Crónica del XIX Congreso Arqueológico Nacional*, 2, 109-122.
- VICIANO AGRAMUNT, J. L. (2009). Avençs i coves de Xodos. *La Roca*, 1, 3-11.
- VIÑAS, R., E. SARRIÀ i A. ALONSO (1983). La Cova de Gargán, Xodos (Castelló de la Plana). *Zephyrus*, 36, 309-314.